

De angst voor Babylon

Etnografisch onderzoek in Londen, 1850-1914

Lodewijk Brunt

"Please remember the reporters. Please do not forget the bone-grubbers. Fling a pennyworth of praise to the excavators and night-watchmen who have at least industriously laboured to collect materials wherefrom better painters may execute glowing tableaux of London life. At least, we have toiled to bring together our tale of bricks, that by the hand of the genius they may erected some day into a Pyramid. At least, we have endeavoured to our utmost to describe the London of our days as we have seen it, and as we know it; and we have done our best to paint the infinitely-varied characteristics of its streets and its population".

George Augustus Sala (1859)

Door industrialisering en verstedelijking, maar ook als gevolg van krachtige nationalistische impulsen werden leden van de verschillende standen en klassen in negentiende-eeuwse Europese staten directer met elkaar geconfronteerd. Vooral in de grote steden. Door historici en sociologen is de laatste jaren uitvoerig beschreven hoe daarop, met name door vertegenwoordigers van de bourgeoisie, werd gereageerd. In het algemeen gebeurde dit op twee manieren. Ten eerste in de vorm van een 'beschavingsoffensief', dat zich op tal van levensgebieden manifesteerde en dat tot doel had de lagere bevolkingsklassen op te heffen tot het niveau van de burgerlijke beschaving. Ten tweede door een zucht naar 'distinctie', een streven om zich van het gewone volk te onderscheiden (1). Aangezien de

Sociologisch Tijdschrift, jaargang 14, nummer 3, december 1987

eerste reactie gericht was op integratie en de tweede juist op segregatie, lijken deze manieren van doen met elkaar in tegenspraak, hoewel ze voortkwamen uit eenzelfde gevoel van superioriteit. Bij menige vertegenwoordiger van de bourgeoisie kwam een combinatie voor van de neiging tot aantreking en afstoting. Een dergelijke ambivalentie is een in het oog lopend kenmerk van het werk van de zogenoemde '*social explorers*' dat ik hier bespreek.

Het betreft een inmiddels grotendeels vergeten categorie van onderzoekers - stadsetnografen avant la lettre - die het bestaan van de Londense arbeidersklasse in kaart brachten. Ze waren bij uitstek de leden van de Engelse burgerij die aan het front stonden van de stedelijke klassenverhoudingen. Ze verrichtten hun studies niet, zoals Karl Max, van achter een bureau in de *British Library*, maar trokken er op uit om het leven van '*the Great Unwashed*' met eigen ogen te aanschouwen. In hun onderzoeksverslagen kwam de tweeslachtigheid tegenover het object van onderzoek pregnant tot uiting. Door het arbeidersbestaan zoveel mogelijk van binnenuit te beschrijven, niet alleen op grond van observaties maar ook van uitvoerige vraaggesprekken, probeerden ze de onoverkomelijk geachte verschillen met de burgerlijke beschaving te relativieren. Ze gaven de door hen beschreven gedeprivilegieerden een 'menselijk gezicht'. Aan de andere kant werd deze boodschap dikwijls verpakt in een taal die de enorme kloof tussen de bourgeoisie en het proletariaat niet alleen onderstreepte, maar soms zelfs zal hebben versterkt. Ik spreek in dit verband van de 'retoriek van de angst'. De sociale ontdekkingsreizigers doorspekten hun reportages over de zelfkant van Londen met vele passages, waarin op een bijna plichtmatige manier getuigenis wordt afgelegd van de afkeurenswaardige, walgelijke en bedreigende eigenschappen en gewoonten van de stedelijke armen.

Deze lippendienst aan het angstaanjagende diende ongetwijfeld om de ontdekkingsreizen naar 'donker Londen' te dramatiseren. Hoe schriller het leven aan 'de overzijde van de kloof' werd afgeschilderd, des te moediger de onderneming van zo'n reis moest schijnen. Maar de retoriek van de angst had ook een legitimerende functie. Het was een middel waar-

mee de sociale ontdekkingsreizigers konden laten zien dat ze, ondanks hun pogingen om tot het gewone volk door te dringen, tóch van alle smetten vrij gebleven waren en de verhoudingen niet uit het oog verloren hadden. In dit opzicht was de retoriek van de angst een sausje dat nodig was om het opgediende gerecht door de keel van de consument - het lezerspubliek - te krijgen.

Ik zie mijn onderzoek naar de Londense sociale ontdekkingsreizigers als een *case study* op het gebied van de negentiende-eeuwse klassenverhoudingen in het stedelijke Europa. De conclusies uit deze studie zijn niet representatief voor de betrekkingen tussen de bourgeoisie en het proletariaat in het algemeen, maar zijn vooral bedoeld om deze verhoudingen te concretiseren en daarmee - hopelijk - te nuanceren. In het eerste deel van deze bijdrage ga ik nader in op de kenmerken van de sociale ontdekkingsreizigers, de omgeving waarin ze hun studies uitvoerden en de manieren waarop ze te werk gingen. Daarna richt ik me meer in het bijzonder op de achtergronden van de retoriek van de angst en de mogelijke verklaringen die daarvoor zijn aan te voeren (2).

Babylon

In de loop van de negentiende eeuw drong het tot steeds meer mensen in Engeland en daarbuiten door, dat Londen het middelpunt was van een wereldomspannend rijk. Een imperium dat zijn weerga in de menselijke geschiedenis niet kende. Maar tegelijkertijd werd duidelijk, dat deze machtige natie werd geteisterd door immense interne tegenstellingen. Deze manifesteerden zich in de verhoudingen tussen het moederland en zijn koloniën, maar óók in het hart van het rijk zelf, Londen. De grootste stad van de toenmalige wereld kreeg een bijnaam die dit dubbelzinnige karakter symboliseerde. Tijdgenoten spraken over het grote Babylon: een 'gouden' stad - de verzamelplaats van ongehoorde rijkdommen en fortuinen, die werden uitgedrukt in imposante gebouwen, monumenten, straten, pleinen en parken, maar een stad met een verdorven ziel (3).

Hoe oppermachtig, beschaafd en welvarend Engeland ook was, een groot deel van de bevolking had daar part noch deel aan. Tussen 'rijk' en 'arm' zou, volgens veel spraakmakende tijdgenoten, een onoverbrugbare afstand bestaan. Koningin Victoria regeerde niet over één natie, maar over twee, zoals werd uitgelegd in de befaamde dialoog tussen Egremont en de jonge vreemdeling in Benjamin Disraeli's roman *Sybil: or, the Two Nations* (1845):

"'Ja', ging de jongere vreemdeling verder, na een korte stilte. 'Twee naties waartussen geen contact en geen sympathie bestaat; die zo weinig weten van elkaars gewoonten, gedachten en gevoelens dat ze in verschillende gebieden zouden kunnen wonen of afkomstig zouden kunnen zijn van verschillende planeten; die zijn gevormd door een verschillende opvoeding, zijn gevoed door verschillende voedsel, zich gedragen naar verschillende manieren en niet onderhevig zijn aan dezelfde wetten'. 'U heeft het over...', zei Egremont, aarzelend. 'DE RIJKEN EN DE ARMEN'".

Bij menig weldenkend mens leidde deze tegenstelling tot een bezwaard gemoed. Engeland werd vanaf de eerste decennia van de negentiende eeuw overspoeld door een golf van liefdadigheid, een 'filantropische revolutie' (Prochaska 1980). Deze kwam niet alleen voort uit zuivere menslievendheid. Welbegrepen eigenbelang speelde een belangrijke rol bij de vertegenwoordigers van de 'rijken', die bij de overheid aandrongen op passende maatregelen om de tegenstellingen te verkleinen. Als de kloof aldoor maar breder werd zou Londen, net als in het klassieke Rome was gebeurd, aan decadentie ten onder gaan.

Pleidooien voor hervormingen waren in toenemende mate gebaseerd op sociaal onderzoek. In de eerste helft van de negentiende eeuw werden er diverse enquêtes uitgevoerd door commissies naar de woningtoestanden van de 'armen' (Beguin 1977; Yeo 1971). Vanaf omstreeks het midden van de eeuw worden dergelijke 'officiële' onderzoeken steeds meer aangevuld door studies en reportages van onderzoekers die in eigen beheer op pad gaan en hun bevindingen in kranten, tijdschriften of in boekvorm publiceren. Te denken valt bij voorbeeld aan auteurs

als Charles Dickens, George Eliot, Elizabeth Gaskell of Thomas Carlyle, die als schrijvers van wat wel 'industriële romans' worden genoemd (Williams 1961: hoofdstuk 5), bekend geworden zijn. In kringen van sociologen en antropologen die zich interesseren voor de geschiedenis van stedelijk onderzoek, zijn daarnaast meestal ook de namen bekend van onderzoekers als Friedrich Engels, Henry Mayhew, Charles Booth en Seebohm Rowntree (zie onder anderen Bovenkerk en Brunt 1981; Kent 1981 en 1985; Parssinen 1982). Maar pas de laatste jaren begint, zeker bij historici, door te dringen dat er in de periode vanaf omstreeks 1850 tot aan de Eerste Wereldoorlog in Engeland sprake is geweest van een drukbeoefend, populair genre van stadsetnografisch onderzoek, grotendeels gericht op Londen. De bedrijvers van zulk onderzoek betitelden zichzelf soms als 'sociale ontdekkingsreizigers'. Hun studies hadden een gemengd literair, journalistiek, etnografisch en sociologisch karakter. De bedoeling was niet alleen om het lezerspubliek te informeren over de levensomstandigheden van het 'onbekende Engeland', in casu de armen, maar ook om het gemoed van de lezers te bespelen: de situatie in het grote Babylon was kritiek, er moest snel wat gebeuren.

Ik houd me in deze bijdrage slechts zijdelings bezig met het etnografische en sociologische gehalte van het werk van de sociale ontdekkingsreizigers. Hoewel dat een interessant onderwerp zou zijn, ook al omdat dit tot nu toe nauwelijks is gebeurd in de geschiedschrijving van de sociale wetenschappen. Het gaat me nu om de vorm waarin de onderzoeksverslagen werden gepresenteerd, het nogal gezwollen taalgebruik dat ik aanduid als de retoriek van de angst. Met hoeveel begrip en compassie het lot van de armen soms ook werd beschreven, ze vertegenwoordigden blijkbaar ook iets angstaanjagends, een bedreiging voor de burgerlijke beschaving.

In de retoriek van de angst wordt een nauw verband gelegd tussen armoede, misdaad en ziekte en de vrees wordt uitgesproken dat hiervan een besmettende werking uitgaat, die uiteindelijk de gehele bevolking zal aantasten en te gronde zal richten. "We must face

the facts", staat te lezen in het bekende pamflet *The Bitter Cry of Outcast London* (1883), "and these compel the conviction that THIS TERRIBLE FLOOD OF SIN AND MISERY IS GAINING UPON US. It is rising everyday" (4).

Bij een eerste inventaris van de elementen waaruit de retoriek van de angst bestaat, de gebruikte beeldspraak en symboliek, dringt zich gemakkelijk de overtuiging op dat de taal van de sociale ontdekkingsreizigers een uiting is van een zucht naar distinctie. In de beschrijvingen van het arbeidersbestaan wordt voortdurend gerefereerd aan toestanden en verschijnselen die kunnen gelden als een tegenpool van wat de burgerlijke beschaving zou inhouden. De nadruk ligt op gebrek aan zelfbeheersing, op stank en verrotting, dood en verderf, op primitiviteit en barbarij, op het dierlijke van mensen. Bij de sociale ontdekkingsreizigers is onmiskenbaar sprake van wat door Fabian (1981: p. 31) '*denial of coevalness*' wordt genoemd: een systematische poging om het object van onderzoek in een andere dimensie te plaatsen dan die waarvan de onderzoeker deel uitmaakt (5).

De implicatie van deze retorische middelen lijkt voor geen tweeërlei uitleg vatbaar: 'wij' zijn de dragers van de Britse beschaving, 'zij' zijn de buitenstaanders, die een potentiële bedreiging voor onze verworvenheden vormen.

Toch doet deze interpretatie niet helemaal recht aan de werkelijkheid. Zoals ik nog zal laten zien, hebben de sociale ontdekkingsreizigers niet alleen geprobeerd om via hun taalgebruik afstand tot de door hen bestudeerde armen te scheppen. Ze hebben wel degelijk ook pogingen in het werk gesteld zich met hen te identificeren, aan te tonen dat allerlei 'barbaarse' gewoonten het gevolg waren van menselijke, zelfs edelmoedige overwegingen. In die laatste zin fungeerden hun studies als een spiegel voor de (beschaafde) mensheid.

Er is nog iets anders dat een analyse in termen van alléén maar distinctiezucht in de weg staat. Sommige geleerden die met dit begrip gewoon zijn te werken, leggen er de nadruk op dat het streven

om andere groepen op afstand te houden bij uitstrek voorkomt in situaties waarbij stabiele machtsstructuren ontbreken en de stigmatiserende 'gevestigden' bang zijn om door de gestigmatiseerde 'buitenstaanders' te worden ingehaald en met hen te worden gelijkgesteld (6). Het kan zijn dat dit bij de Londense sociale ontdekkingsreizigers een rol heeft gespeeld, maar in de door hen uitgesproken definitie van de situatie komt een dergelijke 'statusonzekerheid' beslist niet voor. Eerder stellen ze zich op als zelfbewuste vertegenwoordigers van een sociale klasse, die in ieder geval persoonlijk niets te vrezen hebben als het gaat om hun positie in de maatschappij. Keer op keer laten de stadsetnografen van Londen weten, dat er tussen de 'naties' van rijk en arm juist een gapende kloof bestaat en dat het vanuit politiek, moreel en economisch oogpunt bijzonder onwenselijk is om deze toestand te laten bestaan! Het bedreigende van de Londense armen is niet zozeer dat ze bezig zouden zijn met een snelle sociale stijging, maar dat ze door hun massale aanwezigheid demonstreren dat de zelfvoldane burgerlijke beschaving een reus op lemen voeten is. In het tweede gedeelte van dit artikel kom ik hier uitvoeriger op terug.

Etnografen in Babylon

Vandaag de dag is menig stadsonderzoeker ervan overtuigd dat de ideeën die er wèrkelijk toe doen over het verloop van stedelijke groei, de 'uitsortering' van de bevolking over de verschillende delen van de stad, de manieren waarop sociale ongelijkheid wordt uitgedrukt in de gebouwde omgeving, maar ook over hoe zulke verschijnselen het beste zouden kunnen worden onderzocht, van betrekkelijk recente datum zijn. De universiteit van Chicago, waar in de eerste decennia van deze eeuw de stadsociologie tot ontwikkeling kwam, geldt bij velen als de bakermat van dit academische gedachtengoed. Wat zich voordien manifesteerde als sociaal onderzoek geldt veelal als achterhaald, op een enkele uitzondering na niet de moeite waard om aan de vergetelheid te worden ontrukkt.

Voor zover deze veronachtzaming het werk van de

social explorers betreft, lijkt me dit een kortzichtige houding. Hun 'reisverslagen' zijn een rijke bron van sociologische inzichten en theoretische reflectie, de manier waarop ze te werk gingen bij het verzamelen van gegevens is nog allerm minst verouderd. In de geschiedschrijving van de sociale wetenschappen staat Bronislaw Malinowski te boek als degene die eigenhandig de methode van het antropologische veldwerk uitvond, maar een dergelijke werkwijze was voor menige sociale ontdekkingsreiziger een vanzelfsprekendheid. In de inleiding tot zijn reportage over zwervers, bij voorbeeld, merkt James Greenwood (1883: pp. 4, 5) op dat als je het zwerversbestaan wilt leren kennen, je dit zélf zult moeten ondervinden. "Als je erop staat dat een boodschap goed wordt uitgevoerd", zegt hij, "doe hem dan in eigen persoon". En dus verkleedde hij zich als zwerver, met een bundeltje proviand op de rug, en ging aan het begin van het oogstseizoen op pad, "doing in Rome as the Romans do". Als twintig jaar daarna Mary Higgs gegrepen wordt door de vraag hoe het komt dat het stelsel van de 'werkhuizen' niet functioneert - de instelling waar armen terecht kunnen voor onderdak en voedsel in ruil voor allerlei corvée-werkzaamheden - is er voor haar maar één manier om dit te onderzoeken: "(...) another descent from respectability and identification with the claimants for relief" (Higgs 1904: p. 11). Elders (Higgs 1906: pp. 87-94) gaat ze uitvoeriger in op haar werkwijze. Om zich als 'zwerfster onder de zwervers' te kunnen bewegen, hult ze zich in de kleding van volksvrouwen. Ze ziet er 'very shabbily' uit, maar doet haar best om zich, met behulp van sjaal en hoed, desondanks 'respectabel' voor te doen. Ze gaat op weg met een paraplu en een bundeltje met schone kousen, zeep en andere kleine dingen. Ze haalt een vriendin over om haar te vergezellen. Niet alleen uit veiligheidsoverwegingen, ook om een getuige bij de hand te hebben en om het risico te vermijden dat het lezerspubliek haar niet zou willen geloven (7). Wat haar, na de metamorfose tot arbeidersvrouw, opvalt is de bescherming die het uiterlijk van een 'dame' gewoonlijk biedt tegen de opdringrigheid van mannen.

"The bold, free look of a man at a destitute woman must

be felt to be realised. Being together, we were guard to one another, so we took no notice but walked on. I should not care to be a *solitary* woman tramping the roads. A destitute woman once told me that if you tramped, 'you had to take up with a fellow'. I can well believe it" (Higgs 1906: p. 94).

Ook George Sims had zijn uiterlijk veranderd, toen hij op het eind van de jaren tachtig wekenlang met een 'reisgenoot' door de achterbuurten van Londen zwierf. Maar zijn *cover* werd onmiddellijk doorzien als hij zich in bepaalde buurten begaf. Tijdens zijn speurtocht naar verschillende vormen van amusement, maakte hij op zaterdagavonden een rondgang langs *music-halls*, theaters en kroegen. Overal op straat werd 'Hottentot' geroepen, de mensen waarschuwden elkaar met deze kreet dat er een vreemdeling in aantocht was. Op zeker ogenblik naderde Sims een groepje mensen op straat. Ze stonden in een kring om een paar kaartspelers. Voordat de onderzoeker kon vaststellen wat er precies aan de hand was, doken er enkele '*scouts*' achter hem op, die hem dreigend bleven volgen tot hij zich uit de voeten maakte. Het angstzweet brak hem uit en Sims realiseerde zich, dat als hem in het wirwar van steegjes en sloppen iets zou overkomen, er geen haan naar zou kraaien (Sims 1889: p. 84).

De sociale ontdekkingsreizigers waren bereid dergelijke waagstukken te ondernemen vanwege een onbedwingbare nieuwsgierigheid naar wat zich afspeelde in 'donker Engeland'. Hoe leefden de armen, hoe woonden ze, hoe gingen ze met elkaar om, op welke manier voorzagen ze in hun onderhoud, hoe dachten ze, hoe vermaakten ze zich en wat was hun plaats en betekenis in het geheel van de stad en de stedelijke bevolking? Niet iedereen ging zo ver als Henry Mayhew, die een complete 'encyclopedie' van de arbeidersklasse dacht te kunnen vervaardigen, maar velen hebben geprobeerd om op z'n minst één van deze vragen te beantwoorden. De één concentreerde zich op bepaalde buurten (Bethnal Green, St. Martin-in-the-Field), de ander op specifieke beroepsbeoefenaren (dokwerkers, wevers, *cab drivers*, dieven, bedelaars), een derde op allerlei activiteiten en instellingen (logementen, werkhuizen, wonen, zwerven). Als een rode draad loopt door de meeste verslagen

de verbijstering over hoe het mogelijk is dat mensen die niet tot de 'gevestigde' bevolking behoren, geen deel uitmaken van de 'beschaving', niet kunnen beschikken over geld en goederen, toch het hoofd boven water kunnen houden en weten te overleven. Om daar een verklaring voor te vinden, hebben de *social explorers* meer en minder geslaagde pogingen in het werk gesteld om zich met de armen te identificeren, het leven vanuit hún standpunt te bezien.

Aan de hand van een minutieuze beschrijving van de gang van zaken bij de Londense *docks* laat de zojuist genoemde George Sims bij voorbeeld zien hoe veel ongeschoolde losarbeiders in een vicieuze cirkel terecht komen. Dagelijks zijn er tussen de twee- en drieduizend arbeiders nodig bij het lossen en laden van schepen. De werkkrachten worden aangenomen door de *ganggers*, die zich bij het ochtendgloren met lange lijsten aan de poort opstellen om de mensen aan te wijzen die naar binnen mogen. De kern van de werkzoekenden wordt gevormd door de zogenaamde '*royals*'. Zij hebben een goede verstandhouding met de *ganggers* en hun namen worden bij wijze van routine afgeroepen. In de praktijk hebben ze een vaste baan. Maar het merendeel van de vele duizenden die zich 's ochtends voor de poorten verdringen zijn 'gelukzoekers': Ierse immigranten, een enkele zwarte ('*Darkie*'), en ook de gedegeneerde '*nobleman*', die in vier verschillende talen kan vloeken. Zodra alle *royals* naar binnen zijn, begint de opwinding. De *ganger* laat zijn ogen gaan over de menigte en wijst degene aan die hem om de een of andere reden bevalt: "Jij en jij, jij daar, jij, ja, jij ook en jij!". De werkploegen staan onder toezicht van opzichters. Iemand die zich het ongenoegen van zo'n voorman op de hals haalt, wordt zonder vorm van protest verwijderd. Hij krijgt het aantal uren dat hij heeft geploeterd uitbetaald, maar er komt een kruisje achter zijn naam, ten teken dat hij er nooit meer in komt. De grote, chronische armoede onder de dokwerkers, aldus Sims (1889: p. 102), is het gevolg van de onzekerheid van de werkgelegenheid. Ze hebben dikwijls geen geld om de huur te betalen omdat ze door de *ganger* zijn overgeslagen, maar tóch zijn ze gedwongen om in de buurt van de dokken te blijven wonen. Hun

enige kans op werk is immers, dat ze er iedere ochtend op tijd bij zijn als de poorten opengaan!

John Garwood (1853: pp. 176-180) beschrijft een dergelijke vicieuze cirkel onder Londense koetsiers, de *cabmen*. De meeste koetsiers zijn niet in staat voldoende geld op te brengen om een eigen koets te kopen, slechts ongeveer één derde van alle koetsiers is 'eigen rijder'. De overigen pachten hun koets, maar om de pachtsom op te brengen moeten ze vrijwel dag en nacht werken, en zijn ze min of meer gedwongen om hun koets voor de periode dat ze slapen onder te verpachten. Garwood wijst erop, dat de onderpachters of '*bucks*' weinig te verliezen hebben en er voortdurend op uit zijn om hun schaarse inkomen aan te vullen met illegale middelen, zoals het berekenen van dubbele tarieven, of het beroven van dronken passagiers. Ze brengen daarmee de positie van de koetsier van wie ze onderpachten ernstig in gevaar, want *cabmen* waarover klachten binnenkomen kunnen door de *watermen*, de beheerders van de standplaatsen in de stad, worden geweerd. En zonder standplaats kan een *cabman* het niet redden.

Het inzicht dat veel armen moeten leven onder zulke drukkende omstandigheden, leidt bij verschillende sociale ontdekkingsreizigers tot nauw verholen begrip voor wat door 'fatsoenlijke' mensen als uitwassen worden bestempeld. Zo wijst George Sims op de grote populariteit van de *gin-palaces* in de Londense achterbuurten. Deze populariteit is volgens hem geen wonder, want alléén door overmatig drankgebruik krijgen de armen voldoende '*Dutch courage*' om het ellendige bestaan onder ogen te zien. Bovendien moet een *gin-palace* met zijn ambiance van vrolijkheid, licht en warmte zo'n beetje een paradijselijk oord zijn vergeleken met de 'pestholen' waar de meeste armen wonen.

"To be drunk with these people means to be happy. Sober - God help them! - how could they be anything but wretched?" (Sims 1889: p. 21).

Anderen proberen op overeenkomstige manieren de 'logica' te laten zien van seksuele promiscuïteit, onhygiënische toestanden, kinderverwaarlozing, prostitutie en misdadigheid. Gezien het verschrik-

kelijke lot van de armen, zo lijkt de achterliggende redenering daarbij vaak te luiden, is het een wonder dat er nog 'nette armen' bestaan, die zich niet geheel en al aan criminaliteit overgeven. Lezers krijgen een spiegel voorgehouden en de vraag voorgelegd wat zijzelf zouden doen als ze in zulke omstandigheden verkeerden.

Maar er komt méér aan de orde dan alleen een beroep op het geweten. Verschillende sociale ontdekkingsreizigers geven zich moeite om ook op een meer abstracte wijze te laten zien hoe de Londense samenleving geordend is en functioneert. Het stadsleven gehoorzaamt aan wetmatigheden die zich onttrekken aan menselijk ingrijpen. Sommige instellingen, waaronder de werkhuizen bij voorbeeld, lijken tot datgene te leiden waarvoor ze juist een oplossing hadden moeten bieden: in plaats van het zwerven tegen te gaan, versterken ze dit verschijnsel. Immers, als gevolg van de corvéeplichten die 's ochtends moeten worden vervuld, kunnen de werkhuis klanten nooit op tijd op de plaatsen zijn waar los werk wordt aangeboden. En door de regeling dat iemand niet meer dan enkele nachten achtereen in één en hetzelfde werkhuis mag verblijven, worden 'daklozen' voortdurend van de ene plek naar de andere gedreven. Ook de later aan de universiteit van Chicago vervolmaakte 'successtheorie', waarbij stedelijke groei wordt beschreven in termen van elkaar opvolgende groeperingen ('sociale werelden'), waarvan de meest welgestelde steeds verder uit het stadscentrum wegtrekken, is in het werk van verschillende sociale ontdekkingsreizigers al duidelijk herkenbaar aanwezig. Raymond Kent (1985) is zelfs zover gegaan te beweren dat in het werk van auteurs als Henry Mayhew, Friedrich Engels en Charles Booth zo'n beetje de gehele moderne sociologie in rudimentaire vorm is terug te vinden!

De retoriek van de angst

De compassie voor de toestand waarin de Londense armen zich bevinden, de waardering voor hun taaiheid, hun onderlinge solidariteit, trots en eigenzinnigheid, gaan bij de sociale ontdekkingsreizigers veelal verscholen achter een retoriek die op

het eerste gezicht een tegengestelde boodschap lijkt uit te dragen. Dezelfde 'verlichte' George Sims, die als weinig anderen aanvoelde hoe de armen leefden en wat de achtergronden waren van hun gedrag, begint zijn verslag als volgt:

"It is unpleasant to be mistaken, in underground cellars where the vilest outcasts hide from the light of the day, for detectives in search of their prey - it is dangerous to breathe for some hours at a stretch an atmosphere charged with infection and poisoned with indescribable effluvia - it is hazardous to be hemmed in down a blind alley by a crowd of roughs who have had hereditarily transmitted to them the maxim of John Leech, that half-bricks were specially designed for the benefit of 'strangers'" (Sims 1889, pp. 1, 2).

Robert Sherard deed maandenlang onderzoek in de havenbuurten van steden als Londen, Liverpool, Manchester en Newcastle, waarbij hij zich 'totaal' trachtte in te leven in het dokwerkersbestaan. Hij vraagt zich ter inleiding van het verslag af of zijn onderzoek niet langer had moeten duren, maar wijst er dan op dat de lezer begrip moet hebben voor de beperkingen van iemands uithoudingsvermogen! Want wat houdt zo'n verblijf onder 'paria's' in?

"Unclean beds, coarse food, foul sights and fouler odours, evil talk and harrowing tales, and the heart-gwaning pity of it all - a time came when body and soul revolted, and great were the yearnings to return to the upper air. (...) For the world I was living in was one of mud and filth, and sores and rags, and I had almost come to forget that other world which is so full of what is beautiful, and delicate, and fragrant" (Sherard 1901: pp. 11, 12).

De wereld waarin 'de andere helft' leeft, wordt door de sociale ontdekkingsreizigers vaak letterlijk bestempeld als de 'onderwereld' of de 'hel'. De mensen, liever gezegd: wezens, die er wonen worden geassocieerd met natuurverschijnselen. Ze worden bestempeld als dieren: 'zwerfhonden', 'ongedierte', 'roofdieren', 'addergebloed', 'varkens', 'ratten', 'straathonden', 'bijenzwermen', 'roeken' en 'microben'. Ze worden gezien als dragers en verspreiders van de pest, de tyfus en de cholera.

Hun behuizing wordt aangeduid als 'nest', 'hol', 'broedplaats', 'leger' of 'kolonie'.

Een tweede, hier nauw mee verbonden, associatie is met primitieven. De Londense armen roepen bij de sociale ontdekkingsreizigers beelden op van 'wilden', 'vuile, naakte mensen', 'Bosjesmannen', 'paria's', 'Arabieren', 'Papoea's' en 'Afrikaanse heidenen'. Voor de wereld van de armen - de achterbuurten, de sloppen en stegen, de vervallen éénkamerwoningen, de kelders en zolders, de krotten; kortom, hun natuurlijke omgeving - worden schilderachtige benamingen bedacht. Zoals *Paupermetropolis*, *Poverty-polis*, *Infidel City*, *Chamber of Horrors*, *Babel* en *Rome Decadent*. De opvallendste kenmerken van deze omgeving zijn besmettelijke ziekten, stank, vuil, open riolen, en bovenal een diepe duisternis, dag en nacht.

Wat de manier van leven van de armen betreft, wordt veelvuldig gewezen op de mobiliteit. Het gaat om een zwervende bevolking, waar geen vat op te krijgen is. Hier hangt de idee mee samen dat deze vagebonden zich door roof, plunderingen en diefstal in leven zouden houden. De leefwijze van de Londense sloppenbewoners wordt volgens menige sociale ontdekkingsreiziger voorts gekenmerkt doordat ze 'op elkaar kruipen', massa's kinderen voortbrengen, zich overgeven aan liederlijkheid en dronkenschap, ieder godsdienstig besef ontberen, onwetend zijn en zich onledig houden met onhygiënische, besmettelijke activiteiten, die te maken hebben met vuil, afval, dood en verderf.

De meeste van deze elementen zijn in geconcentreerde vorm terug te vinden in het bovengenoemde pamflet *The Bitter Cry of Outcast London*, dat wordt toegeschreven aan dominee Andrew Mearns, maar waarin veel ontleend is aan het werk van George Sims. Ter illustratie een lang citaat over de leefomstandigheden van de Londense armen:

"We do not say the condition of their homes, for how can those places be called homes, compared with which the lair of a wild beast would be a comfortable and healthy spot? Few who will read these pages have any conception of what these pestilential human rookeries are, where

tens of thousands are crowded amidst horrors which call to mind what we have heard of the middle passage of the slave ship. To get into them you have to penetrate courts reeking with poisonous and malodorous gases arising from accumulations of sewage and refuse scattered in all directions and often flowing beneath your feet; courts, many of them which the sun never penetrates, which are never visited by a breath of fresh air, and which rarely know the virtues of a drop of cleansing water. You have to ascend rotten staircases, which threaten to give way beneath every step, and which, in some places, have already broken down, leaving gaps that imperil the limbs and lives of the unwary. You have to grope your way along dark and filthy passages swarming with vermin. Then, if you are not driven back by the intolerable stench, you may gain admittance to the dens in which these thousands of beings who belong, as much as you, to the race for whom Christ died, herd together. Have you pitied the poor creatures who sleep under railway arches, in courts or casks, or under any shelter which they can find in the open air? You will see that they are to be envied in comparison with those whose lot it is to seek refuge here. Eight feet square - that is about the average size of very many of these rooms. Walls and ceilings are black with the accretions of filth which have gathered upon them through long years of neglect. It's exuding through cracks in the boards overhead; it's running down the walls; it is everywhere" (*The Bitter Cry of Outcast London*. 1883: pp. 7, 8) (8).

De angst voor 'ragged London' komt niet alleen tot uiting in de retoriek die wordt gehanteerd bij de beschrijvingen. Sommige sociale ontdekkingsreizigers hebben zich gewaagd aan een zekere theoretische reflectie om deze angst te rationaliseren, in perspectief te plaatsen en te verklaren. Daarbij hoort Henry Mayhew, die het eerste deel van zijn magnum opus - *London Labour and the London Poor*, verschenen tussen 1851 en 1862 - begint met een uiteenzetting over de verdeling van de mensheid in twee verschillende categorieën, de 'beschaafden' en de 'nomaden' (9). De wereldgeschiedenis leert ons, aldus Mayhew, dat iedere beschaving altijd omgeven is door 'zwervende horden', die zich onderscheiden door bepaalde fysieke eigenschappen (zoals schedelomvang en spierontwikkeling), een eigen

taal en een aantal bijzondere gewoonten. Deze *outsiders* parasiteren op de *gevestigden* en ze zullen iedere gelegenheid aangrijpen om de beschaving te ondermijnen en omver te gooien. De nomaden van de Britse beschaving, voor zover dezen zich in Londen ophouden, bestaan volgens Mayhew uit zakkenrollers, bedelaars, hoeren, straatventers, straatartiesten, koetsiers, zeelieden en soortgelijke groeperingen. Hun gemeenschappelijke kenmerk is, dat ze steeds van de ene plek naar de andere trekken op zoek naar 'prooi', in casu de verdiensten van de gevestigden. De mobiele manier van leven maakt dat het bloed meer naar de ledematen stroomt dan naar het hoofd, waardoor de ontwikkeling van de spieren aanzienlijk sterker is dan die van de hersens.

"But certainly be the physical cause what it may", concludeert Mayhew (1851: pp. 2, 3), "we must allow that in each of the classes above-mentioned, there is a greater development of the animal than of the intellectual or moral nature of man, and that they are all more or less distinguished for their high cheek-bones and protruding jaws - for their use of slang language - for their lax ideas of property - for their general improvidence - their repugnance to continuous labour - their disregard of female honour - their love of cruelty - their pugnacity and their utter want of religion".

Door Mayhews weinig precieze afbakening van de groepen die tot de 'zwervende horden' zouden behoren, een vaagheid die ook bij andere sociale ontdekkingsreizigers valt op te merken, wekt hij de indruk dat iedereen die niet tot de gevestigde burgerij behoort, potentieel gevaarlijk is. Het verschil tussen de twee 'naties' is in zijn ogen niet zozeer gelegen in materiële omstandigheden - rijkdom versus armoede - als wel in raciale eigenschappen. Zo'n soort redenering is eveneens te vinden bij Mary Higgs (1906), die zwerfers beschouwt als een '*survival*' uit eerdere stadia van de menselijke evolutie.

Zulke theoretische exercities geven het nauwe verband dat wordt gesuggereerd tussen armoede, ziekte en misdaad iets noodlottigs en de dreiging die er van dit verband uitgaat iets onafwendbaars. Desondanks, en dat klinkt misschien nogal tegenstrij-

dig, is bij vrijwel iedere sociale ontdekkingsreiziger het besef aanwezig dat je niet alle armen over één kam mag scheren. Er zijn armen die niet beter verdienen dan in de meest ellendige omstandigheden te moeten leven, maar er zijn er ook die van 'goede wil' zijn en geholpen moeten worden om daar bovenuit te komen. De retoriek van de angst drukt niet alléén uit dat de Britse beschaving zal worden uitgehold door het pauperdom, maar ook dat de goedwillende armen door besmetting ten prooi zullen vallen aan de kwaadwillenden.

De achtergronden van de angst

Verschillende historici hebben zich de laatste tijd met het verschijnsel van de *social explorers* in Londen bezig gehouden en hebben geprobeerd hun betekenis in kaart te brengen (10).

Gertrude Himmelfarb, die zich vooral richt op het werk van Henry Mayhew en in hem hēt grote voorbeeld ziet voor alle andere sociale ontdekkingsreizigers, tracht te verklaren waarom zijn reportages veel tijdgenoten schokten. Volgens haar paste de door Mayhew ontdekte armoede niet in het wereldbeeld van de Victoriaanse bourgeoisie. Daarin zou er immers sprake zijn van een onafwendbare vooruitgang in beschaving en een verhoging van het culturele, morele en intellectuele peil van de gehele bevolking, inclusief de arbeidersklasse. Mayhews beschrijving van een stedelijke 'zwervende horde' betekende volgens Himmelfarb "(...)an affront to the historical imagination, a violation of the orderly process of history" (Himmelfarb 1984: p. 362). Mayhew zou volgens haar geen recht hebben gedaan aan de sociale werkelijkheid van zijn dagen. Als een ware *bohémien* zou hij er in de eerste plaats op uit zijn geweest om zijn (burgerlijke) lezerspubliek te épateren (11). Mayhew beschreef niet het werkelijke stadsproletariaat, aldus nog steeds Himmelfarb, maar slechts het 'lompenteleproletariaat', een marginale groep, "een primitieve stam die in het hart van de beschaving was blijven bestaan" (Himmelfarb, op. cit.) (12). Het beangstigende van de reisverslagen van Mayhew en de zijnen zat volgens Himmelfarb voornamelijk in het feit,

dat ze de Victoriaanse bourgeoisie met de neus drukten op het bestaan van allerlei groeperingen die blijkbaar immuun waren voor de zegeningen van een vooruitstrevende beschaving.

Iets dergelijks wordt geopperd door Gareth Stedman Jones (1971, 1984), zij het dat zijn waardering voor het werk van Mayhew en andere sociale ontdekkingsreizigers volstrekt verschilt van die van Himmelfarb. Stedman Jones put uitvoerig uit hun verslagen om de verscheidenheid van de Londense arbeidersbevolking te laten zien. De sociale ontdekkingsreizigers zouden zich volgens hem vooral hebben gericht op *casual labourers*, losarbeiders, die in oriëntatie en culturele achtergronden ver afstonden van de ambachtslieden die de kern vormden van de 'reguliere arbeidersbevolking'. Juist het specifieke karakter van de door Mayhew en anderen beschreven armen, maakte dat ze slecht te organiseren waren en niet pasten in de 'sociale cosmologie' van het meer verlichte deel van de samenleving.

In beide interpretaties gaat het uiteindelijk om het werkelijkheidsgehalte van de studies van de sociale ontdekkingsreizigers. Aan de specifieke vorm waarin ze gegoten zijn gaan zowel Himmelfarb als Stedman Jones voorbij. Maar het is nu juist de woordkeuze - de retoriek van de angst - die mij zo intrigeert en die volgens mij afzonderlijke aandacht verdient. Waarom worden de armen aangeduid als 'barbaren' en 'primitieven', hun woningen als 'pestholen' of 'roekenkolonies', hun gedrag als dat van 'roofdieren' of 'straathonden'? Een verklaring hiervoor zou inzicht kunnen bieden in de manier waarop de stedelijke klassenverhoudingen in het negentiende-eeuwse Londen werden beleefd, althans door burgerlijke groeperingen. Welke kunnen de achtergronden zijn geweest van het stigmatiserende taalgebruik van de sociale ontdekkingsreizigers?

Was de stigmatisering een uiting van de burgerlijke behoefte zich uitdrukkelijk te onderscheiden van het stedelijke proletariaat, de zogenaamde 'distinctiedrang'? Aan de Londense armen worden kwaliteiten en eigenschappen toegeschreven, die

bij elkaar misschien gezien zouden kunnen worden als een volstrekt tegendeel van de manier waarop veel leden van de bourgeoisie zichzelf en hun beschaving bij voorkeur afschilderen. Opvallend is de treffende gelijkenis met wat door Anton Blok (1981) 'infamie' is genoemd. Tussen 1200 en 1800 bestonden er volgens Blok in Duitstalige gebieden diverse categorieën van de bevolking, die waren verstoken van de met het lidmaatschap van erkende standen en gilden verbonden rechten en vrijheden. De betrokkenen werden aangeduid als '*unehrliche Leute*', door Blok vertaald als 'oneerlijke lieden'. Ze werden geweerd uit de gevestigde stedelijke samenleving en stonden te boek als infaam en besmettelijk. Het verschijnsel van de infamie had voor de burgers van Duitse steden een duidelijke functie, aldus Blok. Door zich af te zetten tegen degenen die 'dierlijk' gedrag vertoonden, trachtten de gevestigden zichzelf te bevrijden van 'dierlijke' impulsen. "Deze houding tegenover oneerlijke lieden vormde een integrerend bestanddeel van het zelfbewustzijn van de Duitse *Bürger*", aldus Blok (1981: p. 117), "een eergevoel dat zij ontleenden aan hun lidmaatschap van een door muren omringde *gute Gesellschaft*".

Infamie bevatte volgens Blok, kort samengevat, de volgende elementen:

- associatie met ziekte, dood en afval; afscheidingen en overblijfselen van het menselijk lichaam en het schoonmaken van woonplaatsen en mensen;
- het gebruik van geweld; misdadigheid in het algemeen;
- beroepen waarbij de beoefenaren hun lichaam of geest 'te koop' aanbieden of tentoonstellen, zoals hoeren, acteurs, entertainers in het algemeen;
- lieden zonder vaste woon- of verblijfplaats, zoals bedelaars, marskramers en kwakzalvers;
- mensen die op de een of andere manier in contact staan met de 'natuur';
- echtbrekers of buitenechtelijke kinderen; mensen zonder beheersing over hun driftleven of mensen die daarvan het produkt waren.

Al deze elementen zijn moeiteloos terug te vinden in de verslagen van de Londense sociale ontdekkingsreizigers, ik heb er boven al voldoende voorbeelden

van gegeven. Kan hieruit worden geconcludeerd dat de door mij beschreven retoriek van de angst voor de Londense stedelijke bourgeoisie in de tweede helft van de negentiende eeuw dezelfde functie vervulde en betekenis had als de infamie voor de Duitse *Bürger*? Hoe groot de verleiding ook mag zijn om deze gevolgtrekking te maken, om minstens twee redenen zou dit voorbarig zijn. In de eerste plaats laat Blok overduidelijk zien, dat de ontwikkeling van een stedelijke 'erecode' nauw samenhangt met een grote tegenstelling tussen stad en platteland. Voor de vrije burgers in de steden vormde alles wat met het (weinig vreedzame) platteland te maken had een permanente bedreiging. In het idioom van de stedelijke beschaving kwam de nadruk te liggen op orde, reinheid en de integriteit van het menselijk lichaam, het tegendeel van wat geacht werd kenmerkend voor de vrije natuur te zijn. Veel vormen van 'oneerlijkheid' verdwijnen volgens Blok, als in de loop van de negentiende eeuw het platteland gepacificeerd wordt en de stadsmuren worden geslecht. De afschuw van de natuur slaat dan langzaam om in een verheerlijking van het leven op het platteland. We stuiten hier op een raadselachtig verschijnsel: waarom komt juist in Engeland de retoriek van de angst in volle kracht naar buiten in een periode dat zo'n retoriek iedere zeggingskracht verloren zou moeten hebben? Tenslotte waren de Londense stadsmuren al in de zeventiende eeuw afgebroken! Voor zover de retoriek van de angst bij de Londense sociale ontdekkingsreizigers een uitdrukking van 'distinctiedrang' genoemd mag worden, lijkt dit in ieder geval weinig te maken te hebben met een tegenstelling tussen stad en platteland en is er sprake van een specifiek stedelijk verschijnsel (13).

Een tweede reden om voorzichtig te zijn met een interpretatie in termen van de zucht naar distinctie heeft te maken met de aard van stigmatiseringsprocessen. Als voornaamste drijfveer van mensen die zich van anderen willen distantiëren wordt gezien de angst om met die anderen te worden gelijkgesteld. Volgens Blok (1981: pp. 122 en 124) zou stigmatisering kenmerkend zijn voor mensen die méér afstand willen scheppen van degenen met wie ze (nog) maar weinig in macht verschillen, zoals

in de door hem behandelde Duitse steden het geval zou zijn geweest. Een grote sociale afstand zou een goede bescherming bieden tegen zowel besmetting als smetvrees. Het beklemtonen van de verschillen met de gestigmatiseerden, de vergroting van de sociale afstand, gaat gepaard aan een verkleining van de onzekerheid over de eigen status en positie bij de stigmatiseerders.

In het geval van de Londense sociale ontdekkingsreizigers schijnt deze analyse niet zonder meer van toepassing te zijn. Ze bezigden hun stigmatiserende retoriek voor groeperingen die in allerlei opzichten v er van ze afstonden en die in de Londense samenleving een marginale plaats kregen toebedeeld. Het ging, in h un ogen, om groepen die tot een ander 'ras' leken te behoren en afkomstig leken te zijn van een andere planeet! In alle toonaarden werd bezongen dat er tussen de gevestigden en buitenstaanders in het negentiende-eeuwse Londen een vrijwel onoverbrugbare kloof zou bestaan. Of deze afstand ook in feite bestond - als dat al te meten zou zijn - doet er in deze context niet zo erg toe, van belang is hoe de stigmatiseerders de situatie definieerden. Volgens hen moest de kloof tussen arm en rijk worden gedicht, daar zou de beschaving ten zeerste bij gebaat zijn. Zo gezien was er bij hen eerder van 'integratiedrang' dan van 'distinctiezucht' sprake.

Identificatie

In het Londen van de tweede helft van de negentiende eeuw wordt de *gute Gesellschaft* door de sociale ontdekkingsreizigers beschreven in termen van de tegenstelling tussen degenen die w el en degenen die g een deel uitmaken van de stedelijke beschaving, zij die w el participeren in het geregelde productieproces en zij die daarbuiten vallen. Er is behoefte aan een goed gedisciplineerde arbeidersbevolking, mensen die op de klok kunnen werken, die georganiseerd en geadministreerd kunnen worden. De samenleving dient overzichtelijk en geordend te zijn. Engeland is gepacificeerd, maar moet nu verder 'gekoloniseerd' worden, de gehele bevolking zou doordrongen dienen te worden van burgerlijke

idealen en maatstaven. Stedman Jones (1984: p. 15) ziet de jaren zestig van de vorige eeuw als een 'waterscheiding' in de sociale geschiedenis van Londen. Vanaf die tijd dateren de eerste serieuze pogingen om via wetgeving de toestand van de volkswoningen, de publieke gezondheid en de armenzorg in de hand te krijgen. Grote delen van de stad waren *terra incognita* voor de autoriteiten, ze moesten in kaart worden gebracht om een begin te kunnen maken met het 'liberale utopia' van gelijkheid, vrijheid en broederschap.

Tegen deze achtergrond is de opkomst van sociaal onderzoekers in deze periode niet verbazend. Hetzelfde was te zien in de Britse koloniën overzee: zodra de soldaten hun 'pacificerende' werkzaamheden hadden verricht, was de weg vrij voor antropologen om te bestuderen hoe de koloniale regering het beste kon worden opgezet en uitgevoerd. Hoezeer de sociale ontdekkingsreizigers door zulke overzeese processen gestimuleerd werden mag blijken uit hun veelvuldige verwijzingen in die richting. De Londense armen werden op één lijn gesteld met de bewoners van de Zuidzee-eilanden, de Australische Aboriginals of met Afrikaanse tribalen, die nodig 'bekeerd' moesten worden tot burgerlijke deugdzaamheid. In die zin is de retoriek van de angst geen 'overblijfsel' van een eeuwenoude mentaliteit, zoals je zou kunnen denken op grond van wat Anton Blok daarover heeft opgemerkt (1981: pp. 119, 125, 126) (14), maar een hoogst actuele adaptatie. Andere elementen uit het idioom van de sociale ontdekkingsreizigers - om maar te zwijgen over deze aanduiding zélf - wijzen in dezelfde richting. Kunnen we ze daarom zien als de vertolkers van een burgerlijk 'beschavingsoffensief'? Ook nu is de verleiding weer groot om van zo'n pasklare oplossing gebruik te maken bij de ordening van de sociale werkelijkheid, maar opnieuw is de nodige voorzichtigheid geboden. De Londense sociale ontdekkingsreizigers waren geen overheidsdienaren of spreekbuizen van duidelijk afgebakende belangengroepen. Het waren eerder eenlingen, die op eigen houtje op pad gingen en die, vaak tegen de verdrukking van de publieke opinie in, eigenzinnige reportages publiceerden. Dat ze zich aan de 'geest van hun tijd' niet konden onttrekken zal duidelijk

zijn, maar dat stond hun observatievermogen en intellectuele zelfstandigheid niet zonder meer in de weg. Ze waren antropologen avant la lettre en onderscheidden zich door hun vermogen zich in andere groepen te verplaatsen en zich daarmee tot op zekere hoogte te identificeren (15). De retoriek van de angst hoeft niet noodzakelijkerwijs letterlijk te worden genomen als een aanwijzing voor de mate waarin de sociale ontdekkingsreizigers zichzelf, of de klasse waartoe ze behoorden, bedreigd voelden door de Londense armen. Het ging ook om een stijlmiddel waarmee het lezerspubliek tot betrokkenheid gebracht kon worden. Hoe zwarter de Londense armen beschreven werden, hoe sterker de menselijke elementen van de 'andere natie' daaruit naar voren konden springen. Het 'menselijke gezicht' was vooral te vinden in de categorie van de 'nette' armen.

John Hollingshead (1861: pp. 114, 115), bij voorbeeld, maakt een onderscheid tussen de '*noisy crowds*', mensen die altijd maar klagen en schreeuwen, die het eerst in de rij staan voor de gaarkeukens en die op de deuren van de werkhuizen staan te bonzen, en de '*patient, hard-working poor*', die rustig thuis zitten, om werk bidden, liever alles wat ze hebben verkopen vóórdat ze gaan bedelen en die blij zijn met kleine dingen. Hij vervolgt:

"In times of plenty they are, perhaps, a little wasteful; they look a very short way into the future; but we must think of their education and habits, and their cheerless lives. It is easy to add up their little excursions, their few dissipations, and fewer amusements, and to bring a wholesale charge of improvidence against them when they drop dead from want; but how few could bear the trial of living where they live and come out of it prudent, thoughtful, and pure!"

De 'nette' armen verkeren in een bedreigende omgeving, zoals ook Thomas Beames herhaaldelijk naar voren brengt in zijn beschrijving van de Londense 'roekenkolonies'.

"But, in the genuine Rookery, (...) men and women are brought together in the same apartment, whom no marriage tie unites, and who have no other bond than that of common want. So that because all are taken in who can

pay their footing, the thief and the prostitute are harbored among those whose only crime, perhaps, is poverty; and there is thus always a comparatively secure retreat for him who has outraged his country's laws" (Beames 1850: p. 49).

Roekenkolonies, aldus Beames (1850: p. 119) zijn 'broeïnesten' van rovers en dieven. Als er geen goede wetten komen, die het mogelijk maken deze kolonies af te breken, dan zal de '*rookery class*' spoedig de klasse van de '*industrious labourer*' hebben overwoekerd. Thomas Archer (1865: p. 6) keert zich op zijn beurt verontwaardigd tegen de '*noblemen*' en '*gentlemen*' die hun plichten verzaken.

"So intimately, indeed, are the paupers, the poor tenants of the 'bad neighbourhoods' and the criminals associated, that the recognition of their duties by the gentlemen who should be the guardians of the poor would do much to mitigate the incalculable evils brought about by foul dwellings and undrained hovels, where poverty weds crime, and brings forth fruit that ripens for the gallows".

De identificatie van de sociale ontdekkingsreizigers met de goedwillende armen, de pogingen om zich op hún standpunt te stellen, maken het begrijpelijk dat ze de retoriek van de angst gebruiken. Het is een middel om twee categorieën van armen van elkaar te onderscheiden. In dit licht kunnen ook de veelvuldig herhaalde aanbevelingen om de Londense achterbuurten met de grond gelijk te maken en door wijken met meer lucht en licht te vervangen, worden gezien. Dergelijke saneringsvoorstellen werden steeds beargumenteerd door te wijzen op de noodzaak de twee soorten armen uit elkaar te halen, om zodoende het besmettingsgevaar in te dammen.

Conclusie

In de inleiding tot een bloemlezing uit het werk van de hier besproken sociale ontdekkingsreizigers, spreekt Peter Keating (1976: p. 31) de overtuiging uit dat de retoriek die zij bezigden - de nadruk op het onbekende en bedreigende - typerend zou zijn voor iedere vorm van sociaal onderzoek. Ook onze eigen samenleving, aldus deze auteur, ontwikkelt

zich niet tot een homogene cultuur, maar leidt voortdurend tot nieuwe verdelingen, tegenstellingen, coalities en instellingen die waarnemers steeds zullen treffen als 'nieuw' en daardoor beangstigend. En dat, zegt hij,

"(...) gives fresh impetus to the spirit, mood, and language of social exploration. (...) No week now passes without the story of some voyage of social exploration being carried into the homes of those being explored. And because the problems have shifted rather than changed, the methods employed to provoke attention are little different from those pioneered by the Victorians and Edwardians".

Er bestaan inderdaad legio voorbeelden uit de geschiedenis van het sociaal onderzoek waarbij onderzoekers een bepaald idioom hebben gebruikt om het exotische karakter van hun object van onderzoek te onderstrepen. James Spradley (1970), om een enkel voorbeeld uit de antropologische traditie aan te halen, betitelt de door hem bestudeerde *clochards* in grote Amerikaanse steden als 'stedelijke nomaden'; anderen hebben straatprostituées aangeduid als de 'jagers en verzamelaars' van de moderne metropolissen.

Hoewel er op dit gebied tot nu toe nog weinig onderzoek is verricht, betwijfel ik of Keating wel helemaal gelijk heeft. Ik denk dat de retoriek van de angst, zoals gebruikt door de Londense ontdekkingsreizigers, betrekkelijk specifiek was voor de tweede helft van de negentiende eeuw, voor Engeland en voor de klasse waaruit de onderzoekers afkomstig waren, ondanks het feit dat er evidente 'familiegelijkenissen' zullen bestaan tussen de vorm die zij voor hun reportages kozen en de manier waarop verwante onderzoekers elders in Europa (met name in Parijs) te werk gingen. De ambivalentie die er uit spreekt tegenover de armen, lijkt me typerend voor mensen die geloofden in een burgerlijke ideologie, waarvan een rotsvast vertrouwen in de vooruitgang van de beschaving en de superioriteit van de eigen waarden en omgangsvormen centrale kenmerken waren, die als maatstaf voor het gehele sociale leven gehanteerd werden. De aarzeling tussen distinctie en integratie en tussen

behoefte aan verwerping en opheffing, lijkt me bij uitstek te passen in de sociale verhoudingen van het toenmalige Londen, het onbetwiste centrum van de beschaafde wereld.

Dat ook vandaag de dag nog onderzoekers worden gestimuleerd en gemotiveerd door een '*spirit of exploration*', geef ik graag toe. Alleen heeft de opkomst van het moderne academische bedrijf er toe geleid, dat een dergelijke nieuwsgierigheid en aantrekkingskracht tot het nieuwe en onbekende geroutiniseerd is geraakt. Ook nu zijn er groepen in onze samenleving die een retoriek van de angst oproepen. Te denken valt aan drugsverslaafden, aidspatiënten of leden van allerlei minoriteiten. Het kan nuttig zijn te wijzen op de overeenkomsten tussen deze retoriek en die van de negentiende-eeuwse etnografische pioniers, maar de verschillen mogen daarbij niet uit het oog verloren worden.

Noten

1. Deze twee burgerlijke reacties worden overzichtelijk naast elkaar gezet door Ali de Regt (1984: pp. 136, 137). Het 'beschavingsoffensief' is een begrip dat volgens haar vooral thuishoort in de traditie van Michel Foucault en Christopher Lasch, terwijl in de school van Norbert Elias meer gebruik zou worden gemaakt van het begrip 'distinctie-drang'. Het lijkt me terecht dat De Regt de verschijnse-len die met deze twee begrippen worden aangeduid, opvat als twee kanten van één médaille: het gaat om reacties die voortkomen uit een gevoel van eigen superioriteit.
2. In december 1986 heb ik een paar weken doorgebracht in de *British Library*, dankzij een subsidie van de Vakgroep Stadsstudies van de Rijksuniversiteit Utrecht. Ik heb daar, zonder al te systematisch te werk te gaan, zoveel mogelijk geschriften van *social explorers* geraadpleegd. Het werk van Henry Mayhew, Charles Booth en Seebohm Rowntree was me al grotendeels bekend, ik heb me bezig gehouden met auteurs die goeddeels in de vergetelheid terecht zijn gekomen. Een korte synopsis van dit artikel heb ik voorgelegd aan de leden van de Vakgroep Sociologie en Gebouwde Omgeving van de Universiteit van Amsterdam. Ik ben hun dank verschuldigd voor het uitvoerige commentaar en de stimulerende suggesties. Een eerdere versie van dit stuk

diende als bijdrage voor het congres 'Geschiedenis in antropologisch onderzoek' dat op 10 en 11 april 1987 te Mook werd gehouden. Ik dank met name Bonno Thoden van Velzen en Jojada Verrips, medecongresgangers, voor de grondige manier waarop ze zich in mijn tekst hebben verdiept. Ik hoop dat hun aanwijzingen hebben geleid tot een beter stuk. Voor enkele nuttige suggesties en literatuurverwijzingen dank ik tenslotte Kees Bruin en Emma Brunt.

3. Mark Girouard (1985: p. 344) schrijft de populariteit van de titel 'Babylon' voor Londen toe aan twee schilderijen van John Martin: *The Fall of Babylon* en *Belshazzar's Feast*. De bijnaam werd gebruikt om de ongekende uitgestrektheid van Londen aan te geven, maar, zegt Girouard, "(...) the idea of wickedness or luxury was always at the back of the drawer, ready to be pulled out by those who wanted it". Donald Olsen (1986: pp. 12 e.v.) laat zien dat er na de aanleg van Regent Street in 1825 betrekkelijk weinig meer is gedaan aan de constructie van grandioze bouwwerken in Londen. Vergeleken met steden als Parijs en Wenen leek Londen veel minder rijk dan de stad in feite was. Dit neemt niet weg dat er uit geschriften van tijdgenoten duidelijk blijkt, dat Londen een verpletterende indruk maakte.
4. Het is opmerkelijk dat een formulering als deze identiek is aan uitspraken die worden gedaan door 'witch finders' (heksenjagers) in West-Afrika (mondelinge mededeling Bonno Thoden van Velzen, juli 1987).
5. In dit verband onderscheidt Fabian verschillende soorten tijd (en ruimte trouwens). In navolging hiervan heeft Irene Cieraad laten zien, dat er in de negentiende eeuw sprake zou zijn geweest van een soort culturele 'driehoeksverhouding', waarbij de heersende klassen de (landelijke) volkscultuur in het verleden plaatsten, terwijl de (stedelijke) massacultuur juist 'gefuturiseerd' werd. Bij de sociale ontdekkingsreizigers komen beide neigingen voor. Dit zou er het gevolg van kunnen zijn, dat ze een veelvoud van 'culturen' bespreken. Mijn vermoeden is dat veel groepen van 'gevaarlijke' armen geassocieerd werden met het verleden, overblijfsels van eerdere fasen van de evolutie, terwijl 'nette' armen juist in de toekomst werden geprojecteerd. Het lijkt me de moeite waard, dit aan een nader onderzoek te onderwerpen.
6. Zie onder meer Ali de Regt (op.cit.) en Anton Blok (1981). Hieronder kom ik op dit punt weer terug.
7. Voor zover dit valt na te gaan gingen de meeste sociale

ontdekkingsreizigers op pad met een compagnon. Meestal betrof dit een gids. Zoals het Ierse dienstmeisje dat Friedrich Engels bij zijn tochten door Manchester vergezelde om hem met échte arbeiders in contact te brengen. Ook Mayhew maakte gebruik van zulke gidsen, mensen die hem bij de juiste informanten konden introduceren. Charles Booth zou later onder andere gebruik maken van de diensten van schoolinspecteurs bij zijn grote survey van Londen. Behalve om gidsen ging het soms om 'beschermers'. Zo huurde Jack London een *bodyguard*, die hem tijdens zijn tochten door Londen op enige afstand moest volgen, opdat hem niets zou overkomen.

8. *The Bitter Cry of Outcast London* werd uitgegeven als pamflet dat voor een penny te koop was. Hoewel er dikwijls uit dit geschrift geciteerd wordt, is het werkje op geen enkele manier maatgevend voor het onderzoek van de sociale ontdekkingsreizigers. Het is typisch iets dat achter het bureau gecomponeerd is en waarbij de reportages van anderen zijn geplunderd; zonder bronvermelding.
9. Ik heb de strekking van Mayhews 'theorie', die misschien als voorloopster gezien mag worden van die van Norbert Elias over de 'gevestigden' en de 'buitenstanders', in een eerdere publikatie onvoldoende recht gedaan (Bovenkerk en Brunt 1981). Ik zag destijds niet voldoende hoezeer Mayhews denkbeelden overeenstemden met die van zijn tijdgenoten en wat de betekenis ervan was.
10. Het verschijnsel van negentiende-eeuwse stadsonderzoekers is geenszins tot Londen beperkt. Een ander centrum was Parijs. Louis Chevalier heeft er een groot deel van zijn indrukwekkende studie over de bevolkingsgroei van deze stad aan gewijd (Chevalier 1958). In dit verband moeten auteurs als Eugène Sue, Victor Hugo en Honoré de Balzac worden genoemd. Een auteur die vermoedelijk de meeste verwantschap had met Henry Mayhew was Alexandre Privat d'Anglemonet met zijn *Paris inconnu*. Tussen Mayhew en de Parijse 'hoerenonderzoeker' Parent-Duchâtelet is waarschijnlijk uitvoerig contact geweest. Het zou een studie afzonderlijk vergen om de Londense en Parijse tradities met elkaar te vergelijken. Ik heb opmerkingen hierover uitdrukkelijk uit de tekst weggelaten terwille van de beperking. In een latere publikatie zal ik op dit onderwerp uitvoerig ingaan.
11. Gertrude Himmelfarb kan weinig sympathie opbrengen voor Henry Mayhew, ze lijkt hem een aansteller te vinden, een opsnijder die zijn huiswerk niet goed maakte. Het is haar goed recht, al begrijp ik niet precies waar deze antipathie vandaan komt. Dat Mayhew de grote voorganger van

- de *social explorers* geweest zou zijn, die door de anderen slaafs werd nagevolgd, is een absurde opvatting. Zo'n opmerking kan alleen worden gemaakt door iemand die zélf zijn huiswerk niet gemaakt heeft, hoewel je daar Himmelfarb niet licht van zou verdenken. En ging het écht zo voortreffelijk met de Londense armen in de periode dat Mayhew zijn reportages maakte? Ik verwijs naar de studie van John Hollingshead (1861) over de gevolgen voor de Londense arbeiders van de strenge winter van dat jaar. Hij laat zien dat een paar weken harde vorst voldoende waren om het bestaan van de armen vrijwel volkomen te ontwrichten, een situatie waar tegenover de autoriteiten en alle hulpverleningsinstellingen machteloos stonden. Himmelfarbs kenschets van Mayhew staat in schril contrast tot het genuanceerde portret van E.P. Thompson (1971) over deze auteur. Thompson laat zien dat er op z'n minst twee aanzienlijk verschillende kanten aan Mayhew zaten.
12. Ook bij andere auteurs bestaat de indruk, dat de bevolkingsgroepen die door de sociale ontdekkingsreizigers werden beschreven uit vroegere tijden dateerden. Zie onder meer de kwalificatie van het werk van de Parijse onderzoeker Privat d'Anglemont door Jerrold Seigel (1986: p. 140): Privat zou met zijn rondzwervingen door Parijs de overblijfselen van de Middeleeuwen hebben blootgelegd! Deze 'historisering' wordt uitvoerig behandeld door Irene Cieraad (op.cit.).
  13. Blok lijkt in zijn artikel de ontwikkelingen die zich in Duitsland en in de rest van Noordwest-Europa hebben voorgedaan soms af te doen als identiek. Het komt me voor, dat hierbij voorzichtigheid geboden is. Naast veel overeenkomsten zijn de verschillen tussen de diverse landen niet zonder meer weg te strepen.
  14. Over de terminologie die in Parijs voor immigranten werd gebruikt, namelijk 'barbaren', 'wilden' en 'nomaden' zegt Blok, dat hierin de noties van oneerlijkheid "(...) nog sterk doorklinken" (1981: p. 119). In zijn conclusie zegt hij dat in de loop van de negentiende eeuw de term 'oneerlijkheid' zijn vroegere betekenis verloor, "(...) maar het begrip en de daarmee verbonden gevoelens werkten tot in onze tijd door" (1981: pp. 125, 126). Hij geeft hiermee te kennen dat er sprake moet zijn geweest van een taai mentaliteit, die in de late Middeleeuwen gevormd is en waarvan de 'resten' nog steeds doorwerken. Dit lijkt me, zonder enige bewijsvoering, een nogal sterke conclusie.
  15. In zijn boeiende studie van *La Bohème* in het negentiende-eeuwse Parijs, stelt Seigel (1986: onder meer pp. 147, 148)

dat de onderzoekers die belang stelden in marginale groeperingen in feite op zoek waren naar hun eigen marginaliteit. Dit zou kenmerkend zijn geweest voor wat hij *bohémiens* noemde, mensen die zich bewogen in het schemergebied tussen 'onschuld en criminaliteit'. Het ging om auteurs die leden aan 'statusonzekerheid', om het met een sociologische term aan te duiden. Himmelfarb lijkt iets dergelijks voor ogen te hebben als ze Henry Mayhew kwalificeert als *bohémien*. Het lijkt me de moeite waard om te onderzoeken in hoeverre alle, of de meeste, sociale ontdekkingsreizigers op die manier te kwalificeren zijn. Misschien is dit bij veel Parijse onderzoekers betrekkelijk gemakkelijk te achterhalen, juist door hun literaire aspiraties en productie is er over hen nogal wat bekend geworden. Voor de Londense sociale ontdekkingsreizigers is dit een moeizamer onderneming. Zeker is wel dat een deel van hen verkeerde in 'artistieke kringen', maar of dat ze ook tot het soort *bohémiens* bestempelde wat Seigel voor ogen heeft staat nog te bezien.

Literatuur

- Archer, Thomas, *The Pauper, the Thief, and the Convict; Sketches of Some of their Homes, Haunts, and Habits*. London: Groombridge & Sons, 1865
- Beames, Thomas, *The Rookeries of London: Past, Present, and Prospective*. London: Thomas Bosworth, 1850
- Beguïn, François, "Savoirs de la ville et de la maison au début du 19ème siècle". In: *Politiques de l'habitat (1800-1850)*, dir. Michel Foucault. Paris: Collège de France, 1977, pp. 211-324
- Blok, Anton, "Infame beroepen". *Symposion III* (1981), nrs. 1 en 2, pp. 104-128
- Bovenkerk, Frank en Lodewijk Brunt, "Ontdekkingsreiziger in de onderwereld. De actualiteit van Henry Mayhew (1812-1887) als etnograaf van de Londense armen". *Sociologische Gids*, XXVIII (1981), 5, pp. 402-419
- Chevalier, Louis, *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*. Paris: Librairie Plon, 1958
- Cieraad, Irene, *Culturele driehoeksverhouding. Een evaluatie van opvattingen over volks- en massacultuur vanuit cultureel-antropologisch perspectief*. Amsterdam: Doctoraalscriptie Culturele Antropologie; ASC, 1986
- Fabian, Johannes, *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press, 1983

- Garwood, John, *The Million-Peopled City; or, One-Half of the People of London Made Known to the Other Half*. London: Wertheim & Macintosh, 1853
- Girouard, Mark, *Cities and People*. New Haven, London: Yale University Press, 1985
- Greenwood, James, *On Tramp*. London: Diprose & Bateman, 1883
- Higgs, Mary, *The Tramp Ward*. Manchester, London: John Heywood, 1904
- Higgs, Mary, *Glimpses into the Abyss*. London: P.S. King, 1906
- Himmelfarb, Gertrude, *The Idea of Poverty, England in the Early Industrial Age*. New York: Alfred A. Knopf, 1984
- Hollingshead, John, *Ragged London in 1861*. London: Smith, Elder and Co., 1861
- Keating, Peter, "Introduction". In: *Into Unknown England, 1866-1913. Selections from the Social Explorers*. Peter Keating (ed.), Glasgow: Fontana, 1976, pp. 11-33
- Kent, Raymond A., *A History of British Empirical Sociology*. Aldershot: Gower, 1981
- Kent, Raymond A., "The emergence of the sociological survey, 1887-1939". In: *Essays on the History of British Sociological Research*. Martin Bulmer (ed.), Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1985: pp. 52-70
- Olsen, Donald J., *The City as a Work of Art*. New Haven, London: Yale University Press, 1986
- Parssinen, Carol Ann, "Social Explorers and Social Scientists: The Dark Continent of Victorian Ethnography". In: *A Crack in the Mirror. Reflexive Perspectives in Anthropology*. Jay Ruby (ed.), Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1982, pp. 205-219
- Prochaska, F.K., *Women and Philanthropy in 19th Century England*. Oxford: Clarendon Press, 1980
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland, 1870-1940*. Meppel, Amsterdam: Boom, 1984
- Seigel, Jerrold, *Bohemian Paris. Culture, Politics, and the Boundaries of Bourgeois Life, 1830-1930*. New York: Viking Penguin, 1986
- Sherard, Robert H., *The Cry of the Poor*. London: Digby, Long & Co., 1901
- Sims, George R., *How the Poor Live and Horrible London*. London: Chatto & Windus, 1889
- Spradley, James P., *You Owe Yourself a Drunk. An Ethnography of Urban Nomads*. Boston: Little, Brown & Comp., 1970
- Stedman Jones, Gareth, *Outcast London*. London: Oxford University Press, 1971 & 1984 (with new Introduction)
- The Bitter Cry of Outcast London. An Inquiry into the Condition of the Abject Poor*. London: James Clarke, 1883

- Thompson, E.P., "Mayhew and the *Morning Chronicle*". In: *The Unknown Mayhew*. Eileen Yeo and E.P. Thompson (eds.), New York: Schocken Books, 1971, pp. 11-51
- Yeo, Eileen, "Mayhew as a Social Investigator". In: *The Unknown Mayhew*, Eileen Yeo and E.P. Thompson (eds.), New York: Schocken Books, 1971, pp. 51-97
- Williams, Raymond, *Culture and Society, 1780-1950*. Harmondsworth: Penguin, 1961